

ЛІТЕРАТУРА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

УДК 82-311.4Грасс

DOI <https://doi.org/10.32782/2710-4656/2026.3.1/41>

Ващенко Ю. А.

<http://orcid.org/0000-0003-2090-3920>

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Мурадова І. Р.

<http://orcid.org/0000-0003-3696-6061>

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Хаустова М. В.

<https://orcid.org/0000-0001-5011-8179>

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

СПОРТИВНО-ІГРОВІ ОБРАЗИ ЯК МЕТАФОРИ ІНІЦІАЦІЇ ТА ІДЕНТИЧНОСТІ В ПОВІСТІ ГЮНТЕРА ГРАССА «КІТ І МИША»

Статтю присвячено аналізу повісті німецького письменника Г. Грасса «Кіт і миша», в якій змальовано ідеологічну атмосферу гітлерівського рейху й систему фізичного виховання як один із провідних засобів формування в молоді та підлітків нацистської свідомості. Вивчення досвіду зарубіжних письменників щодо художнього осмислення подій Другої світової війни та її політико-ідеологічного підґрунтя набуває особливого значення в сучасному історичному контексті, визначеному російською агресією в Україні. Повість Г. Грасса «Кіт і миша» раніше не була проаналізована в аспекті спортивно-ігрової метафорики, яка є засобом художнього втілення ідеологемі «справжнього молодого німця».

Предмет дослідження – спортивно-ігрові образи як метафори ініціації і національної та групової ідентичності в повісті Г. Грасса «Кіт і миша». Мета статті – довести концептуальну роль спортивно-ігрової метафорики в художній реалізації проблематики повісті Г. Грасса.

Доведено, що образи спорту і змагальності – і у формі прямого зображення (плавання, гімнастичні вправи, біг, баскетбол та інші спортивно-ігрові практики), і в символіко-метафоричній формі (метафори ініціації, знаки національної та групової ідентичності) втілюють ідею фізичного виховання за часів гітлеризму як важливого інструменту ідеологічного впливу і є виразними елементами гротескової поетики повісті «Кіт і миша». Ідеологія сили – і спорт як її субститут – були перетворені в нацистській Німеччині на нову релігію. Продемонстровано, що ця ідея художньо реалізована в повісті за посередництва виразних хронотопних характеристик (сучасна спортивна зала в антуражі релігійної споруди з церковною атрибутикою) і гротескних предметних деталей («Богоматір на ланцюжку», яка здійснює численні оберти на турніку разом із гімнастом, металева викрутка, здобута під час вдалого пірнання, яка займає місце на шії поряд із католицьким оберегом, а далі – «Лицарський хрест», вкрадена воїнська відзнака, яка стає «ідеальним прикриттям» для сороміцького борлака). Нова «релігія» і нацистська псевдо-мораль спотворюють свідомість підлітка, штовхаючи його на шлях війни, яку він розуміє як обов'язок «молодого німця». Однак хибна особистісна ідентифікація героя веде – через розчарування й втрату власного «Я» – до самогубства. Постає оповідач, який через багато років по війні мусить розповісти історію Мальке «із почуття провини», опосередковано уводить тему німецької вини і відповідальності.

Ключові слова: Г. Грасс, спортивно-ігрова образність, ініціація, національна й групова ідентичність, гротесковість.

Постановка проблеми. На трагічному тлі подій російсько-української війни, в якій країна-агресор і її суспільство демонструють виразні риси фашизації як панівної ідеологічної тенденції, особливого значення набуває досвід художнього осмислення Другої світової війни і нацизму зарубіжними письменниками ХХ століття. Зокрема, актуалізується увага до творчості нобелівського лауреата 1999 р. Гюнтера Грасса (1927–2015), який послідовно досліджував німецьку історичну пам'ять: «Після Освенцима писати – чи то вірші, чи прозу – означає одне: зробити письмо формою пам'яті. Пам'яті, яка не дозволяє минулому завершитися, яка не дає йому бути остаточно похованим під шаром зручного забуття» [21]. У «Данцизькій трилогії» («Бляшаний барабан» (1959), «Кіт і миша» (1961), «Собачі роки» (1963)) письменник у гротесково-метафоричній формі втілює процеси становлення нацистської ідеології в Німеччині, продемонстрував засоби залучення в злочинне коло загарбницької війни широких верств населення, особливо молоді й підлітків, накреслив проблему «німецької провини і німецької відповідальності». Актуальність нашої статті визначає і те, що повість Г. Грасса «Кіт і миша» раніше не була проаналізована в аспекті ролі та впливу фізичного виховання і спорту в гітлерівській Німеччині на формування свідомості «справжнього німця».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останніми роками у вітчизняному літературознавстві стався своєрідний сплеск уваги до експлікації спортивної тематики в художніх творах. Можливо, певним поштовхом була публікація 2011 року антології «Письменники про футбол», яка увібрала твори Ю. Андруховича, Ю. Винничука, С. Жадана, А. Кокотюхи, С. Ушкалова та ін. Осмислення специфіки спортивно-ігрової метафорики в красному письменстві, зокрема й в аспекті ідентичності, знаходимо в працях І. Борисюк [1], О. Галети [2], С. Кричлі [11], В. Дмитренко і С. Перової [6], О. Харлан [17], М. Штолько [19] та ін. Важливу роль у приверненні дослідницької уваги до спортивної теми відіграла також конференція «Citius, Altius, Fortius!»: феномен спорту в літературі та культурі (Бердянськ, 24–25 вересня 2020 р.). Щодо досліджень творчості Г. Грасса, зокрема його «Данцизької трилогії», з погляду спортивно-ігрової метафорики – такі розвідки в сучасному українському літературознавстві відсутні. У попередні роки вітчизняні літературознавці зосереджувалися переважно на загальній характеристиці художнього світу письменника (О. Істоміна [8], І. Млечина [13], К. Шахова [18])

і традиціях карнавальної культури у його письмі (С. Радченко [15]). Для характеристики контексту написання повісті важливими виявилися роботи М. Солопчука та ін. [16] і В. Ковальчук [9], для формування теоретичних засад статті – праці Т. Гальцевої та О. Зіненко [3], М. Козловця [10], В. Москаленка [14], Т. Ямпольської [20], присвячені осмисленню феноменів національної та групової ідентичності.

Постановка завдання. Мета нашої статті – довести концептуальну роль спортивно-ігрової метафорики в художній реалізації проблематики повісті Г. Грасса. Предмет дослідження – спортивно-ігрові образи як метафори ініціації та ідентичності в повісті Г. Грасса «Кіт і миша». Методи дослідження – методологія контекстного аналізу, структурно-семіотичний метод.

Виклад основного матеріалу. Для розуміння проблематики повісті Г. Грасса «Кіт і миша» надзвичайно важливим є історичний контекст і пов'язані з ним факти біографії письменника: він змальовує часи гітлерівського рейху, в пропагандистській атмосфері яких він зростає.

Як зазначають дослідники, «На розвиток спортивного руху у цей період значно вплинули підсумки Першої світової війни. Одразу після її закінчення країни, які програли війну, почали готуватися до реваншу, переможці – до зміцнення своїх завоювань. І ті, й інші широко використовували у своїх цілях фізичну культуру. Тенденція до мілітаризації фізичного виховання особливо яскраво проявилась у Німеччині. (...) Прагнучи до відродження військової могутності, реваншисти вирішили готувати майбутніх солдатів у гімнастичних та спортивних організаціях, у зв'язку з чим заохочували ріст їх чисельності. Коли був встановлений фашистський режим, почалась відкрита мілітаризація та фашизація фізичного виховання та спорту. Всіх школярів спочатку приймали у нацистську організацію «Юнгфольк», а потім юнаків – у «Гітлерюгенд», а дівчат – у «Союз німецьких дівчат» [16, с. 83–84]. Мілітаризацією виховання та ідеологічної обробки німців займалися й загони штурмовиків. Контролював роботу з фізичної культури імперський комісар зі спорту. Напередодні Другої світової війни був створений націоналістичний союз фізичних вправ. Із 1938 по 1943 р. німецькі спортивні організації проводили трансконтинентальні змагання з метою прославлення арійської раси і тотальної перевірки військово-фізичної готовності нації [16, с. 84].

Апофеозом цієї активності стали Літні олімпійські ігри 1936 року в Берліні. «Відкриття Літ-

ніх ігор (1–16 серпня) проходило в душі небувалої помпезності. На переповненому стадіоні, який уміщав 100 тисяч глядачів, фашистська символіка буквально пронизувала всю атмосферу» [12]; 1938 року відбулася прем'єра документального фільму «Олімпія» (217 хвилин, дві частини – «Свято народів» і «Свято краси») режисера Лені Ріфеншталь, авторки пропагандистської стрічки «Тріумф волі» (1934), присвяченої з'їзду NSDAP. «Філігранна робота операторів, патетика, монументальність, пафос і символізм у душі часу, героїзація спортсменів. Усе у фільмі працювало на пропаганду відродження Третього рейху» [12].

Показове свідцтво міститься в романі «Додому нема вороття» (1940 р.) американського письменника Томаса Вулфа, очевидця Олімпіади в Берліні: «У всьому цьому відчувалося щось зловісне. Впадало в око велетенське зосередження зусиль, могутня злагодженість та впорядкування колективної потуги всієї країни. І зловісним це видавалося тому, що вочевидь виходило за межі того, чого вимагали самі Ігри. Олімпійські змагання відійшли в тінь і вже не були суто спортивними перегонками, куди інші держави відправили обраних атлетів. День у день тут із планомірною й грізною ґрунтовністю демонстрували, якою муштрованою й дисциплінованою стала вся Німеччина. Здавалося, що Ігри перетворилися на символ нової зібраної потуги – як засіб наочно показати світу, якою стала ця нова сила» [22] (Переклад наш. – Ю. В., І. М., М. Х.)

Зловісна атмосфера часів гітлерівського Рейху і є історичним тлом, на якому розгортаються події повісті І. Грасса «Кіт і миша». Фізична культура і спорт перетворилися в тогочасній Німеччині на вагомий інструмент у системі ідеологічного формування молоді, нав'язуючи їй особливий тип національної та групової ідентичності через концепт «справжнього молодого німця», насправді ж деформуючи сутність ще незрілих особистостей. Трагічна історія героя повісті «Кіт і миша» Йоахіма Мальке є наслідком цього руйнівного негативного відбору і хибної ідентифікації.

Дослідники вважають ідентичність центральним переживанням людини, бо вона означає її самоусвідомлення, «самототожність», автентичність внутрішнього світу і зовнішньої поведінки [14, с. 128]; розуміють її як «(...) ототожнення себе з певною територією, певним етносом, культурою тощо» [3, с. 220]. У межах теоретичного аналізу явища *національної ідентичності* вчені виокремлюють такі підходи: психосоціальний; соціально-політичний; символічного інтеракціо-

нізму; феноменологічний; конструктивістський; соціокультурний; когнітивний [3, с. 220]. В основу доробка представників психосоціального підходу (Е. Еріксон, З. Фройд, Е. Фромм), який є базовим для всіх сучасних досліджень, покладено особистісну ідентичність. Національну ідентичність вони розглядали як процес організації життєвого досвіду в індивідуальне Я [3, с. 220–221]. Прихильники соціально-політичного підходу (Д. Тернер, Г. М. Андреева) розуміють національну ідентичність як різноманіття соціальних детермінант, першочерговий вплив на які мають політичні, соціальні, економічні, культурні чинники [20, с. 381]. Центральна думка представників «символічного інтеракціонізму» (Дж. Мід, І. Гофман та ін.) полягає в розгляді ідентичності як процесу інтеракції (соціальної взаємодії та соціалізації взагалі), коли життєвий досвід людини дозволяє набуття певні символи, які безпосередньо мають вплив на особистість і є визначальними для формування поведінкових реакцій та дій. Дж. Мід у своїх роботах замість терміну «ідентичність» послуговувався терміном «самість». Природа «самості» базується на тому, що людина сприймає себе такою, якою її бачить оточення. Особистість оцінює себе, спіраючись на оцінки оточення, приймає відповідні ролі; її уявлення про себе також є результатом інтеракції з іншими людьми [14, с. 122–124]. І. Гофман також вважав, що ідентичність, яку він у своїх працях часто називав «стигма», ґрунтується на соціальних очікуваннях. Людина вибудовує свою ідентифікацію відповідно до очікувань оточення, водночас небажані риси приховує, аби отримати схвалення референтної групи, до якої вона прагне належати та ідентифікувати себе з нею [3, с. 221]. Представники когнітивного підходу (Дж. Тернер, Г. Теджфел) розглядали ідентичність крізь призму цінностей та емоційного значення приналежності індивіда до групи. Тобто ідентичність є усвідомленням особистістю членства в певній групі через поділ соціальних цінностей [14, с. 97–105].

Історія Йоахіма Мальке з повісті «Кіт і миша», оповіdana його однокласником Піленцем, власне і є зображенням ініціаційного шляху героя, підсумком якого мало б стати набуття особистісної ідентичності, «самості», автентичності внутрішнього змісту і зовнішньої поведінки. Однак здобута Мальке ідентичність виявляється нав'язаною, хибною, бо не тільки не забезпечує цілісності внутрішнього «Я» і зовнішніх проявів персонажа, а спотворює сутність його особистості, розщеплює її і веде до самогубства. І. Млечина звертає увагу на «трагічний ракурс», у якому постає війна у

повіді Г. Грасса: «(...) тут йдеться про конкретну людину, скалічену психічно та морально, а потім і взагалі знищену війною і нацистською лже-мораллю» [13].

Отже, 14-літній підліток на прізвище Мальке, якого з гімназійного загалу виокремлює незграбність, хворобливість і недолуга зовнішність (він має величезний борлак, соромиться його і постійно шукає для нього «прикриття»), а водночас – підкреслена католицька релігійність («(...) він носив на шиї срібний ланцюжок із дуже католицьким символом, зображенням Діви Марії, але тоді ми не звертали на це уваги. Мальке ніколи не знімав ланцюжка з шиї, навіть на час уроків гімнастики» [5]), і нетипові професійні прагнення (мрія стати клоуном, «смішити людей», про яку він відкрито говорить), регулярно зазнає цькування з боку своїх однокласників. Бо дорослішання в атмосфері фашистського рейху вимагає від підлітків відповідності образу «справжнього молодого німця», який ретельно створює нацистська пропаганда. Як визнають дослідники історії нацизму, молодь і підлітки були особливою групою в системі суспільної підтримки А. Гітлера: «Ще не володіючи достатнім рівнем розвитку критичного мислення, вони могли сприймати на віру будь-які нацистські ідеї. А особливо плідним було засвоєння цих ідей ще й у зв'язку з тим, що нацисти змогли повністю зорганізувати шкільне, позашкільне та домашнє життя своєї молоді» [9, с. 310]. Шкільні підручники подавали участь у Гітлерюгенді чи Союзі німецьких дівчат як щось бажане, що є обов'язковим для кожного справжнього молодого німця та молодої німкені [9, с. 308].

Вік головного персонажа повісті Г. Грасс обирає не випадково. Це важливий «ініціаційний поріг», пов'язаний із переходом від молодших гілок нацистських молодіжних організацій до старших, часом у вигляді відповідного ритуалу: «Особливе місце в системі поширення пропагандистських ідей нацисти відводили церемоніям. Молодіжні церемонії характеризувалися своєю власною обрядовістю. Важливим періодом життя для німецької молоді був перехід від 14 до 15 років» [9, с. 316]. Наголошувалось, що це час, коли «(...) молоді хлопці та дівчата починають все більше ставати чоловіками та жінками», мають «дотримуватися законів та виконувати життєві обов'язки» [9, с. 316]. Як зазначає М. Еліаде, «Ініціація звичайно містить три відкриття: священного, смерті та сексуальності. (...); посвячений знає їх, приймає та інтегрує у свою нову особис-

тість. (...) коли неофіт помирає для дитячого, мирського, неоновленого життя – щоб народитися для нового, священного буття, то він народжується і для способу існування, в якому стає можливим пізнання, наука. Посвячений – не лише «новонароджений» чи «воскреслий»: він людина, яка *відає*, він знає таємниці, він мав одкровення метафізичного плану» [7, с. 99–100].

Прагнучи компенсувати свою «невідповідність» новому життєвому етапу, Йоахім Мальке намагається «присвоїти» чуже посвячення, чужу славу – він викрадає воїнську відзнаку, «Лицарський хрест», із кітеля «героя війни», який виступає перед гімназистами. Водночас це дає Мальке можливість приховати сороміцький борлак: ««Лицарський хрест» – відмінне прикриття для ненависного виступу на шиї», – зауважує І. Млечина. [13]. Однак переступ Мальке викрито, він має повернути нагороду й спокутувати свою провину, вирушивши на фронт добровольцем. Його рішення вповні відповідає тим настановам, що їх вкарбувала у свідомість молоді геббельсівська пропаганда («В 1938 році було видано збірку «Віра і дія», яка містила перелік рис, які мали бути властиві нацистській молоді. На рівні з такими рисами як твердість, воля чи дисципліна говориться і про мужність. (...). Проявом мужності для чоловіка є участь у бою (...)» [9, с. 315]). На фронті за виняткову сміливість (він підбив 14 танків) Мальке здобув власний «Лицарський хрест». Але його заповітна мрія – виступити перед школярами в ореолі воїнської слави – була вщент розбита: директор гімназії, пам'ятаючи про злочин Мальке, заборонив зустріч. Жорстоко побивши директора, Мальке вкоротив собі віку. За цією фабулою – трагедія хибної ідентифікації й особистісного краху цілого покоління молодих німців.

Уже в початковому епізоді повісті «Кіт і миша» (як елемент рамкової структури твору він має особливе художньо-смісловне навантаження) виразно згущена саме спортивно-ігрова образність. Це проглядає і на рівні хронотопу («(...) *ми лежали в траві біля майданчика для гри в гилки*» [5]), і на подієвому рівні («*Ми грали уже дві години, але шансів на перемогу не було. (...) Гандболісти на стадіоні по черзі забивали одне одному м'ячі. (...) На стометрівці бігуни тренували старт, або просто нервувалися*»; «*Кіт намотував кола на майданчику*»; «*Кіт тренувався. (...) Чорний кіт сторожа підбіг ближче і продовжив свої вправи*» [5]). Гротесковий погляд Г. Грасса дозволяє увести в щільний спортивно-тренувальний контекст навіть тварину, чим підсилює ефект

загальної залученості, а водночас створює пародійні обертони смислу.

Філософ Й. Гейзінга у праці «Homo Ludens» розмірковує про те, що поширеність захоплення спортом виявляє нові сенси гри, надає їй статусу важливого культурного явища; він розуміє гру не лише як розвагу, а як можливість вдосконалюватись, пізнавати себе і навколишній світ: «у грі «розігрується» щось таке, що перевищує безпосередні життєві потреби й надає ось цій дії певного смислу. Всяка гра щось та означає» [5, с. 7]. С. Кричлі [11] також наголошує на смислових потенціях спортивної гри: «Це ж стільки всього, стільки складників, суперечливих, взаємовиключних речей: спогади, час, місце, соціальний статус, гендер у всіх його бентежних виявах (...), родинна ідентичність, етнічна ідентичність, національна ідентичність, природа колективів (...)» [11]. Ідеться про неабиякі можливості спорту й спортивної гри в процесі самоідентифікації індивіда, на що, власне, й зробили ставку ідеологи нацизму. В. Ковальчук, узагальнюючи розвідки німецьких дослідників щодо діяльності молодіжних організацій часів Третього Рейху, наводить такі відомості: обов'язковим елементом довійськової підготовки молодих людей були заняття спортом. Окрім безпосереднього підвищення рівня фізичної підготовки та витривалості, нацисти прагнули посилити лідерські якості хлопців шляхом створення конкурентних умов під час проведення спортивних змагань. Особливою популярністю серед молоді користувалися такі види спорту як гімнастика, плавання, фехтування та ігри з м'ячем [9, с. 314]. «Колективні табори, походи, «військові ігри» та заняття спортом мали підготувати хлопців до майбутньої служби в армії та ролі солдата в подальшому» [9, с. 308].

Однак **«Коли незадовго після початку війни Мальке виповнилося чотирнадцять, він не вмів ні плавати, ні їздити на велосипеді, був зовсім непомітним і ще не мав такого великого борлака, що на нього згодом полював кіт. Він був звільнений від гімнастики і плавання, бо вважався хворобливим, про що мав відповідні довідки»** [5]. Усе, навіть «відповідні довідки», засвідчує маргінальність Йоахіма Мальке. (Спираючись на свідчення з німецьких джерел, В. Ковальчук [9] повідомляє, що в січні 1937 року пропагандистське молодіжне видання «Der Pimpf», головною аудиторією якого були члени «Німецької молоді» віком 10–14 років, опублікувало статтю «Гей, ти там!», в якій було детально розписано, яких хлопців організація не бажає бачити в числі своїх учасників.

Це насамперед ті, хто має шкідливі звички, не займається спортом, присвячує свій вільний час беззмистовним справам. Лише виконуючи речі, протилежні перерахованому, вони могли стати справжніми чоловіками й відчутти товарицькість, яка була певним еталоном чоловічої спільності в Третьому Рейху [9, с. 314]).

Та навіть навчившись їздити на велосипеді, Мальке все одно мав кумедний і недолугий вигляд: **«(...) смішив усіх своїм напруженим і затягим виразом обличчя, побуряковілий і клаповухий, із колінами, які стирчали і смикалися то вгору, то донизу, (...)»** [5]. Усе в його зовнішності й поведінці – надмірна худорлявість, хворобливість, клаповухість, гострі коліна й величезний борлак – «кричало» про невідповідність арійським взірцям, тоді як «(...) нацисти утверджували молодь у світоглядному ідеалі та ідеалі зовнішності, який очікувався від них» [9, с. 308]: кожен підліток, член організації «Німецька молодь» отримував книгу, де зберігалися відомості про зріст, вагу, навички, військову перевагу, ідеологічний розвиток; сам факт існування такої книги посилював відчуття конкуренції з іншими хлопцями і мав стимулювати їх покращувати свої якості [9, с. 313].

Саме під шаленим тиском соціального середовища («З 1939 року членство в Гітлерюгенді для молоді віком від 10 до 18 років стає обов'язковим та проголошується формою почесної служби німецькій нації. На тих, хто не хотів приєднуватися до організації, чинився тиск, запроваджувалися нові форми впливу (...). До прикладу, до батьків, які не хотіли, щоб їхні діти приєдналися до організації, застосовувалися штрафи» [9, с. 317]). Мальке докладає неабияких зусиль, щоб наблизитися до нав'язаного нацистською пропагандою взірця. На цьому шляху він проходить низку справжніх ініціаційних випробувань, часом принизливих («(...) якось взимку він записався на плавання до басейну у Брьозені, але його не пустили одразу у воду і спершу примусили пройти курс вправ на суші для восьми- і десятирічних. Те саме чекало на нього і наступного літа. Тренер басейну, (...) спершу муштрував Мальке на піску, а потім під наглядом дозволив зайти у воду» [5]), але зрештою навіть перевершує своїх товаришів: **«(...) Мальке відчув стимул до навчання і вже через два тижні чудово плавав. Серйозно і старанно він снував у воді поміж сходами набережної, високим трампліном і купальнею, виявляв неабияку витривалість, а потім перейшов до пірнання, стрибав із хвилерізу (...)»**. З часом **«його ніхто вже не наважився**

б назвати новачком. Він попросився плавати з нами» [5].

Ідентифікація можлива за умови соціалізації, долучення до певного колективу – і Мальке прагне приєднатися: «– **Візьміть мене з собою. Я зможу. У нього на шиї висіла викрутка і відволікала увагу від його борлака» [5].** Як твердить М. Еліаде, «У ритуалах входження в товариства чоловіків практикуються ті самі випробування і повторюються ті самі сценарії ініціації. (...), належність до чоловічого братства вже передбачає вибір: не всі, кого було піддано випробуванням посвяти у статеvu зрілість, увійдуть до *таємного товариства*, хоч усі вони і прагнуть цього» [7, с. 102]. Щоб долучитися до групи «обраних», необхідно довести свою мужність, сміливість і відданість команді. «І уніформа, і типова колективна діяльність учасників молодіжних організацій мала на меті сформувати та посилити почуття спільності, товаришкості серед молодих людей. Вони мали відчувати себе частиною нацистського суспільства, (...)» [9, с. 317].

Ініціаційні подвиги Мальке пов'язані саме з його спортивними досягненнями, спочатку – в гімназії «*(...), він разом із нами тренувався і в спортзалі і не приносив більше жодних лікарських звільнень [5]; «Навіть на паралельних брусах Мальке не надто обливався потом. Більше того, він виконував вправи на коні, а на це були здатні лише троє-четверо хлопців із першої команди». А коли він виконував на турніку оберти із зависанням, то згодом йому навіть у найбільш незручному положенні вдавалося щоразу виконати на два оберти більше, ніж нашому найкращому гімнастові – Готтену Зонтагу, (...)» [5], а згодом – у плаванні й пірнанні за трофеями із затонулого корабля: «**І тоді Мальке показав нам, на що здатен. Кілька разів підряд він пірнав зі своєю викруткою і витягав на гору усе, що йому вдалося відкрутити під час перебування під водою: (...)» [5]; «Попри свою повну виснаженість Мальке обігнав нас майже на хвилину і першим виліз на гранітний мол. І цією перевагою, здобутою над нами вже першого дня, він не поступився і в майбутньому» [5].***

Однак величезний кадик, цей гротескний символ уразливості Мальке (а насправді – лише тілесний знак його непересічної індивідуальності), все ж виокремлює підлітка з загалу і зрештою перетворює на мішень: «... і от одного разу, Коли Мальке вже вмів плавати, ми лежали в траві біля майданчика для гри в гилки.(...) [5]. «Чорний кіт сторожа» «зауважив борлак Мальке – великий,

він постійно рухався і відкидав тінь. Кіт приготувався до стрибка, (...). (...): борлак Мальке став для kota мишею. Кіт був молодим, а кадик Мальке дуже рухливим, тож тварина не стрималася і вчепилася Мальке в горло; або хтось із нас взяв kota і посадив його Мальке на горло; можливо, що і я сам, (...)» [5].

Це гостре відчуття провини через причетність до злочину (можливо, лише в ролі мовчазного свідка), власне й примушує Піленца, гімназійного товариша Мальке, розповісти цю історію: «*Але я, той, хто підсунув Твій борлак одному чи навіть багатьом котам, я мушу тепер писати. Навіть якби нас обох із Тобою просто хтось вигадав, я мав би це зробити» [5].* Звісно, цей епізод (як завжди в Г. Грасса) є надто опосередкованою метафорою причетності до злочинів нацизму, знаком «вини і відповідальності», яку переживали німці в повоєнний час, міркуючи, «між ким і ким» розподілити цю «німецьку провину» (бо «хтось із нас» все ж «узяв kota і посадив його Мальке на горло; можливо, що і я сам» [5]). Г. Грасс зазначав: «Мое покоління несе на собі тягар мовчання – мовчання тих, хто не дожив, і мовчання тих, хто вижив, але надто довго не наважувався говорити. Письменник не має права на невинність. Він завжди залучений» [21]. Тому він «мусить писати».

Думка про те, що ідеологія сили – і спорт, як її субститут – перетворені в нацистській Німеччині на нову релігію, художньо реалізована в повісті «Кіт і миша» за посередництва хронотопних характеристик і виразних предметних деталей. «Праворуч, (...) видно (...), доглянуті криті спортмайданчики, свіжопофарбовані ворота, на вистриженому газоні футбольного поля білі лінії штрафмайданчиків: у неділю синьо-жовті грають проти «Шеллмюль-98» [5]. Добре обладнані та впорядковані спортивні об'єкти – ще одна ознака особливої уваги до розвитку спорту в часи гітлеризму: «Спортивні споруди Німеччини відрізнялися від спортивних баз інших країн доступністю для молоді і трудящих, а також дешевизною», зауважують дослідники [16, с. 84]. Оповідач згадує про «*(...) надсучасний спортзал із великими вікнами, світлим стінами, на новенькому червоному даху якого чомусь опинився просмолений дерев'яний хрест, який виглядав тут досить дивно. Так трапилося через те, що Марійський костел змушені були спорудити у колишньому гімнастичному залі спортивного товариства «Нойшотланд», (...)» [5].* Образ церкви-спортзалу постає тут як символічний просторовий елемент у дихотомії високе/низьке, духовне/матеріальне, а

спорт як замітник релігії набуває ознак сакральності: *«Попри велику кількість ікон та пишних прикрас, зібраних для Марійського костелу в підвалах усіх довколишніх церков, (...), приміщення продовжувало зберігати свій спортивний характер, і навіть запах ладану та воскових свічок часто не міг перебити сконденсований тут за роки сморід крейди, шкіри, поту гімнастів та гандболістів, (...)*» [5].

При цьому все, що пов'язане з вірою та її атрибутами (а Мальке – ревний католик), зіштовхуючись у спільному контексті зі спортивним дискурсом, піддане в повісті гротесковому зниженню: *«Мальке відштовхувався від спеціального трампліна – (...), (...), перелітав через коня і приземлявся на мат, здіймаючи пилуку, його ланцюжок вилітав з-під футболки, а Богоматір зсувалася набік»; «(...) і коли Мальке перевертався тридцять сьомий раз, ланцюжок вивалювався з-під футболки, а срібна Богоматір тридцять сьомий раз випереджала темно-русяву чуприну Мальке у рухах довкола турніка, (...)*» [5]. Тут виникає додатковий гротескний акцент – «Богоматір» (як і кіт у початковому епізоді) залучена в загальне коло спортивних тренувань і навіть веде першість.

Г. Грасс не тільки прямо змальовує епізоди спортивних змагань, а й, у відповідності до своєї гротескової логіки, переводить цю змагальність у тілесний план (відомо, що стихія матеріально-тілесного низу, грубої речовинності у його творах існує паралельно з рефлексивним, «літературним» річищем, як-от оголення прийому на початку повісті). Зокрема, в одному з епізодів повісті юнаки виборюють першість під час сеансів колективної мастурбації на пірсі (прикметно, що суто інтимна справа переведена в ранг колективного дійства). І тут Мальке також, як і в пірнанні, має очевидну перевагу перед іншими хлопцями – тінь від його дітородного органу вражає своїми розмірами. За карнавальною логікою гротескного образу тіла борлак, власне, і є символічним заміником статевого органу. Цим пояснюється наполегливе бажання Мальке знайти належне прикриття для сороміцької частини свого тіла, яка відкрита загалу: спочатку медальйон із зображенням Богоматері, потім – металева англійська викрутка (трофей, здобутий під час пірнання), а зрештою – і викрадений «Лицарський хрест», почесна військова нагорода. Г. Грасс вдається тут до зухвалого гротескного зниження – «Лицар-

ський хрест», символ воєнної звитяги, виконує функцію «фігового листка». Поетика Г. Грасса в цьому епізоді й у повісті загалом вповні відповідає цим характеристикам: «Перебільшення, гіперболізм, надмірність, перенасиченість символами виступають найголовнішими ознаками гротескного стилю; космічне, соціальне і тілесне репрезентовано тут в нероздільній єдності. Гротеск – це збільшувальне скло, за допомогою якого об'єкти потрапляють у коло амбівалентного карнавального сміху» [15, с. 89].

Отже, гротески Г. Грасса цілять в саму систему нав'язаних молоді хибних цінностей, викривають церкву, школу, нацистську ідеологію, покликаною фабрикувати майбутніх героїв. Для Йохіма Мальке, героя повісті, слідування цим настановам обертається гірким розчаруванням, втратою сенсу життя і веде його до самогубства.

Висновки. Доведено, що спорт і змагальність постають у повісті «Кіт і миша» як метафори ініціації, знаки національної та групової ідентичності особистості. І пряме зображення спортивно-ігрових образів, і їх символіко-метафоричне та гротескове заломлення покликано продемонструвати, що ідеологія сили і спорт, як її субститут, перетворилися в нацистській Німеччині на нову релігію. Ця ідея втілена в повісті за посередництва виразних хронотопних характеристик (сучасна спортивна зала в антуражі церкви) і гротескних предметних деталей («богоматір» на ланцюжку, яка здійснює численні оберти на турніку разом з героєм-підлітком, металева викрутка, яка займає місце на його шії поряд з іконою, викрадений «Лицарський хрест», що стає ідеальним прикриттям для сороміцького борлака). Нова «релігія» і нацистська псевдо-мораль спотворюють свідомість підлітка, штовхаючи його на шлях війни, яку він розуміє як обов'язок «справжнього німця», а зрештою, через гірке розчарування, веде до самогубства. Постає оповідача, який через багато років по війні мусить розповісти історію Мальке «із почуття провини», опосередковано уводить тему німецької вини і відповідальності.

Отже, спортивно-ігрова образність – як у формі прямого зображення (плавання, гімнастичні вправи, біг, баскетбол та інші спортивно-ігрові практики), так і в символіко-метафоричній формі (метафори ініціації, знаки національної та групової ідентичності) є виразним елементом гротескової поетики аналізованої повісті.

Список літератури:

1. Борисюк І. В. Регіональна і групова ідентичність крізь призму поетики спорту у творчості С. Жадана. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Культурологія*. 2016. Вип. 17. С. 341–344.
2. Галета О. І. Гра у бісер vs гра мільйонів: література і футбол. *Наукові праці. Літературознавство*. 2012. Т. 193, № 181. С. 6–13.
3. Гальцева Т. О., Зіненко О. С. Теоретичні засади національної ідентичності. *Habitus. Соціальна психологія. Юридична психологія*. Вип. 62. 2024. С. 219–223. URL: <http://habitus.od.ua/journals/2024/62-2024/41.pdf> (дата звернення 24.01.2026).
4. Гейзінга Й. Homo ludens / пер. з англ. О. Мокровольський. Київ: «Основи», 1994. 250 с.
5. Грасс Г. Кит і миша. [Електронний ресурс]. URL: <https://mdeksperiment.org/post/20240319-gjunter-grass-kit-i-mysha> (дата звернення 24.01.2026).
6. Дмитренко В. І., Перова С. В. Художні експлікації спортивної теми у творчості Харукі Мураками. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Філологія*. 2024. № 65. С. 168–171. URL: <http://www.vestnik-philology.mgu.od.ua/archive/v65/38.pdf> (дата звернення 24.01.2026).
7. Еліаде М. Священне і мирське. Пер. з німецької, французької, англійської. Київ: «Основи». 2001. 116 с.
8. Істоміна О. М. Творчість Г. Грасса в оцінці літературної критики. *Питання літературознавства*. 2005. Вип. 13. С. 43–48. URL: <https://md-eksperiment.org/post/20240319-tvorchist-g-grassa-v-otsintsi-literaturnoi-krytyku> (дата звернення 24.01.2026).
9. Ковальчук В. Гендерний аспект діяльності молодіжних організацій Третього Рейху. *Veda a perspektivy. SERIE «Historicke vedy»*. №8(27). 2023. С. 308–319. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/48898/1/V_Kovalchuk_VP_27_BGKMU.pdf (дата звернення 24.01.2026).
10. Козловець М. Ідентичність: поняття, структура і типи. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Випуск 57, Філософські науки*. 2011. С. 3–9. URL: https://eprints.zu.edu.ua/5227/1/vip_57_1.pdf (дата звернення 24.01.2026).
11. Кричлі С. Про що ми думаємо, коли думаємо про футбол /пер. О. Михельсон. Yakaboo Publishing, 2019. 160 с. [Електронний ресурс] URL: https://www.yakaboo.ua/ua/pro-scho-mi-dumaemo-koli-dumaemo-pro-futbol-2202842.html?srsltid=AfmBOopsWi2fHPXd4CQRlcKe8uMU-q5qEwHjr8xU_W_4gstCtUFB22zf (дата звернення 24.01.26).
12. Махун С. «О спорт! Ти – мир!», або Бенефіс фюрера. *Дзеркало тижня*. 15 січня 2016 р. (№1). URL: <https://zn.ua/ukr/HISTORY/o-sport-ti-mir-abo-benefis-fyurera-80-rokiv-tomu-nacisti-proveli-zimovi-ta-litni-olimpijski-igri-.html> (дата звернення 24.01.2026).
13. Млечина І. Художній світ Г. Грасса. *Вікно в світ: наукові дослідження*. 1999. № 2. С. 154–161. URL: <https://md-eksperiment.org/post/20190520-hudozhnij-svit-gyuntera-grassa> (дата звернення 24.01.2026).
14. Москаленко В. В. Соціалізація особистості. Монографія. Національна Академія Педагогічних Наук України Інститут Психології імені Г. С. Костюка. Київ: Фенікс, 2013. 540 с.
15. Радченко С. Традиції карнавальної культури в романі Гюнтера Грасса «Бляшаний барабан». *СіЧ*. 2015. № 8. С. 86–92. URL: <https://nasplib.isofts.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/1091dbb5-8acc-42f4-9224-e6d91f6e0bae/content> (дата звернення 24.01.2026).
16. Солопчук М. С., Боднар А. О., Солопчук Д. М. Всесвітня історія фізичної культури і спорту: навчально-методичний посібник. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня “Рута”», 2016. 126 с. URL: <http://elar.kpnu.edu.ua:8081/xmlui/bitstream/handle/123456789/6987/Vsesvitnia-istoriia-fizychnoi-kultury-i-sportu.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (дата звернення 24.01.2026).
17. Харлан О. Футбол як метафора: літературні контексти шкіряного м'яча. *Національна ідентичність в мові і культурі: збірник наукових праць*. 2020. С. 92–96.
18. Шахова К. П'ять лауреатів Нобелівської премії з літератури. Київ: Юніверс, 2001. 199 с.
19. Штолько М. А. Футбол і сучасна українська література (на матеріалі видання «Письменники про футбол»). *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Соціальні комунікації*. 2020. 31 (70), 4, 4. С. 75–79.
20. Яблонська Т. М. Ідентичність як предмет психологічного аналізу. *Наукові записки Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України*. Київ: Ніка-Центр, 2010. Вип. 38. С. 378–387.
21. Grass G. Nobel Lecture: “To Be Continued ...” Nobel Prize in Literature 1999, 7 Dec. 1999, Nobel Foundation, URL: www.nobelprize.org/prizes/literature/1999/grass/lecture/.NobelPrize.org (дата звернення 24.01.2026).
22. Wolfe Th. You Can't Go Home Again. [Електронний ресурс]. URL: <https://gutenberg.net.au/ebooks07/0700231h.html> (дата звернення 24.01.2026).

Vashchenko Yu. A., Muradova I. R., Khaustova M. V. SPORTS AND LUDIC IMAGERY AS METAPHORS FOR INITIATION AND IDENTITY IN GÜNTER GRASS'S CAT AND MOUSE

The article examines the novella "Cat and Mouse" by the German writer Günter Grass, which explores the ideological climate of the Third Reich and the role of physical education as a primary instrument for shaping Nazi consciousness among youth. Analyzing how international authors artistically interpret World War II and its political and ideological foundations remains particularly pertinent within the contemporary historical context defined by Russian aggression in Ukraine. Grass's novella "Cat and Mouse" has not previously been analyzed through the lens of sports and gaming metaphors, which serve as a means of artistic embodiment of the "true young German" ideologeme.

The subject of the research is sports and ludic imagery as metaphors for initiation and the construction of national and group identity in Grass's novella "Cat and Mouse". The objective is to demonstrate the conceptual significance of these metaphors in the artistic realization of the novella's thematic scope.

The study establishes that images of sports and competitiveness – manifested both through direct representation (swimming, gymnastics, running, basketball, and other sports and gaming practices) and symbolic-metaphorical forms (rituals of initiation and markers of identity) – embody the idea of physical education during the Hitlerite era as a vital tool of ideological influence. These images serve as defining elements of the novella's grotesque poetics. In Nazi Germany, the ideology of power, with sport as its substitute, was elevated to a new religion. This is artistically realized through distinct chronotopic features (a modern gymnasium juxtaposed with religious architecture) and grotesque material details (the "Virgin Mary on a chain" revolving around a horizontal bar; a metal screwdriver worn alongside a Catholic amulet; and the "Knight's Cross", a stolen military decoration that becomes the "perfect cover" for a shameful Adam's apple). The new "religion" and Nazi pseudo-morality distort the adolescent's consciousness, pushing him onto the path of war, which he perceives as the duty of a "young German". Ultimately, the protagonist's flawed self-identification leads to disillusionment, the erosion of the "Self", and suicide. The figure of the narrator, who must tell Mahlke's story "out of a sense of guilt", implicitly introduces the themes of German collective guilt and responsibility.

Keywords: *G. Grass, sports and ludic imagery, initiation, national and group identity, the grotesque.*

Дата першого надходження статті до видання: 01.04.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 20.04.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 30.05.2026